

Бажан О. Г.

ОСНОВНІ ТЕЧІЇ В ЄВРЕЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ В УКРАЇНІ У 1960-80-х рр.

У статті головну увагу зосереджено на висвітленні цілей і завдань єврейського національного руху та легальних формах опору представників єврейської національності тоталітарному режиму в сфері національної політики.

У 1960-80-х роках невід'ємну складову опозиції в Україні становив єврейський національний рух, представлений двома основними течіями «еміграційників» і «культурників». Якщо перші здебільшого ставили вимогу реалізації прав євреїв на еміграцію, то «культурники» вбачали своєю основною метою проведення заходів, спрямованих на розвиток єврейської мови та культури, організацію єврейської вищої та середньої національної освіти, створення мережі культурних закладів, поширення юдейських релігійних громад. Було б хибно проводити розмежування між цими двома основними течіями, оскільки їхні цілі, завдання і форми діяльності не рідко збігалися. Так, «еміграційники», домагуючись дозволу на виїзд, прагнули ознайомити потенційних емігрантів з історією та культурою світового єврейства, полегшити вивчення рідної мови, становити органічний зв'язок з історичною батьківщиною. В той же час «культурники», зневірившись у своїх спробах духовного відродження єврейства в Україні, нерідко схилилися до еміграції як до єдиного засобу за самозбереження нації. Все це значною мірою обумовило близькість форм і методів їхньої боротьби за досягнення своїх кінцевих цілей.

В піднесенні активності «еміграційників» виняткову роль відіграли «відмовники» - група громадян, яким через об'єктивні, а здебільшого суб'єктивні причини було відмовлено у виїзді з СРСР. Причому кількість «відмовників» на рубежі 1960-70-х років зростала пропорційно кількості поданих на виїзд заяв. Якщо в 1968 р. було відмовлено в праві на еміграцію 28 євреям, то в 1969 р. - 1079, в 1970 р. - 1439 [1]. В кінці 1970-х років кількість відхилених заяв на еміграцію досягала третини від загального числа порушених клопотань або навіть значно їх перевищувала. Так, у Херсонській області було відхилено 59 % заяв, Запорізькій - 48 %, Харківській - 35,5 %, Одеській - 34,5 % [2]. Подібні підходи до еміграційної політики обумовили необхідність об'єднан-

ня «відмовників» у межах окремого регіону, області, міста, вироблення ними спільної тактики протидії владним структурам.

Активність «відмовників» не залишилась непоміченою для силових міністерств і відомств, покликаних притаманними їм засобами стримувати еміграційні настрої серед єврейського населення. 21 жовтня 1971 р. голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропов, міністр внутрішніх справ СРСР М. Щолоков та Генеральний прокурор СРСР Р. Руденко повідомили ЦК КПРС про те, що «...останнім часом (з лютого ц. р.) екстремістські елементи, підбурювані з-за кордону, організують групові відвідування особами єврейської національності центральних і республіканських партійних та радянських органів, вручення колективних заяв, в яких висловлюється протест проти "насильницького утримування євреїв в СРСР" і містяться ультимативні вимоги з питань, пов'язаних з виїздом в Ізраїль» [3].

Не без тиску силових структур були прийняті постанови ЦК КПРС «Про заходи по посиленню боротьби з антирадянською і антикомуністичною діяльністю "міжнародного сіонізму" (від 18 лютого 1971 р.) та «Про дальші заходи по боротьбі з антирадянською і антикомуністичною діяльністю "міжнародного сіонізму"» (від 1 лютого 1972 р.) [4].

Особливо непокоїли правоохоронні органи такі форми протесту «еміграційників» як проведення мітингів, демонстрацій, інших масових акцій. Останні, як правило, знаходили широкий резонанс і в СРСР, і за кордоном. Наприклад, з винятковою відповідальністю готувалися в КДБ при Раді Міністрів СРСР та МВС СРСР до «все-І союзного походу євреїв» - демонстрації поблизу будинку ЦК КПРС на Старій площі 25 жовтня 1971 року, приуроченої до візиту Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва у Францію. У згаданій акції взяло участь 80 «відмовників» з Москви, Ленінграда, Риги, Вільнюса, Кишинєва [5]. До демонстрації також готувалися представники єврейської громади України. Од-

нак оперативні заходи, проведені правоохоронними органами республіки, перешкодили цим планам. Українська делегація була затримана при виїзді зі столиці України.

Для тиску на вищі органи державної влади та управління група «відмовників» регулярно проводила демонстрації в приймальних Президії Верховної Ради УРСР, республіканських міністерств і відомств. Одна з перших таких демонстрацій відбулася 22 липня 1971 року в приймальній українського парламенту. У цей день 12 активістів єврейського національного руху передали керівництву Верховної Ради УРСР свої вимоги щодо негативного розв'язання питання про їх виїзд на історичну батьківщину. Організаторами цієї акції протесту виступили Л. Товєровський, І. Трейдінгер, Є. Ланцетер, М. Барбой, Р. Гершунович, О. Рабінович, І. Клейнер, А. Фельдман та ін [6]. Повідомляючи про неї вище політичне керівництво, заступник голови Президії Верховної ради УРСР С. Стеценко не міг водночас не визнати наявності серйозного невдоволення еміграційною політикою також у Львівській, Івано-Франківській, Житомирській областях.

На рубежі 1970-80-х років особливого поширення набувають такі форми протесту, як голодівки. Зокрема, увагу світової громадськості привернула голодівка протесту євреїв-«відмовників» Москви, Ленінграда, Риги, Кишинєва, Харкова, Києва, приурочена до відкриття 11 листопада 1980 р. Мадридської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Незважаючи на зусилля правоохоронних органів, виклики в органи державної безпеки, міліції, перестороги у відповідності з Указом Президії Верховної Ради від 25 грудня 1972 р.), зірвати її не вдалося. Наприклад, у Харкові в згаданій акції взяли участь І. Мокович Б. та І. Печерські, О. і П. Парицькі, О. і Х. Спіннери та інші. Всього в голодівці зафіксовано 139 «відмовників» [7].

15 березня 1982 року 12 київських єврейських активістів, в тому числі Ганна Левицька, Ольга Дудник, Олександр Котовський, Григорій Островський, Давид Чорний, Світлана Єфанова, Володимир Корецький, Анатолій Шендорович та інші оголосили напередвину голодівку (почергово по одному дню) на знак протесту проти переслідувань євреїв у Києві і необґрунтованих відмовах в еміграції [8]. До акції протесту київських «відмовників» приєдналась група одеських активістів (В. Певзнер, О. Кушнір, О. Прудков, Ю. Котик, М. Тонконогий, Ю. Штерн, Я. Мещ, Ю. Шварц), трохи згодом киян підтримали і москвичі [9].

Голодівки протесту використовувались активом єврейського національного руху і для підтримки своїх товаришів, притягнутих за правозахисну діяльність до кримінальної відповідальності. Так, у березні 1982 р. іноземні засоби масової інформації обійшло повідомлення про голодівку протесту, оголошену в Києві В. Терещенком, В. Кисликом, М. Михліним, Н. Двож та іншими на підтримку заарештованого органами внутрішніх справ С. Зубка [10].

Широкий громадський резонанс мали акції протесту євреїв-«відмовників», пов'язані з відмовами від радянського громадянства і здачею паспортів. Для багатьох з них вони закінчувались адміністративними покараннями, штрафами, а інколи кримінальними справами. До того ж, згадані акції протесту органічно поєднувалися з широкою петиційною кампанією, поширенням численних документів єврейського національного руху. Єврейський «самвидав» відіграв важливу роль і у формуванні другого, не менш важливого напрямку єврейського національного руху - «культурницького», спрямованого на підсилення національної самосвідомості євреїв в Україні, почуття належності до древньої і висококультурної нації. Попри розгнзудані сіоністські кампанії у другій половині 1960-х на початку 1970-х років, середовище єврейської інтелігенції сформувало сильне ядро, яке протистояло офіційній ідеології. Зокрема, в працях науковця А. Слуцького, журналіста В. Вайсмана, багаторічного в'язня ГУЛАГу М. Канєвського та інших порушувались важливі питання історії євреїв в Україні, їх зв'язок зі світовим єврейством [11].

Відновленню історичної правди щодо єврейського народу служили також заходи по увічненню пам'яті євреїв, що стали жертвами геноциду в роки Другої світової війни. Місцем нечуваної трагедії в роки фашистської окупації став Бабин Яр, який поглинув життя десятків тисяч євреїв. Однак, незважаючи на неспростовні факти, вище політичне керівництво та органи державної влади всіляко уникали згадки щодо поховання в Бабиному Яру громадян єврейської національності, приховуючи їх під загальним поняттям «радянські громадяни». Тому активну протидію владних структур викликали мітинги пам'яті, що проводились у Бабиному Яру з другої половини 60-х років з ініціативи активістів єврейського національного руху.

Збереженню історичної пам'яті, прилученню єврейського народу України до багатовікових традицій світового єврейства сприяло також функціонування в ряді населених пунктів України - Києві, Харкові, Одесі культурних центрів так

званих «ульпанів» - курсів, гуртків по вивченню мови іврит, ознайомленню з кращими зразками єврейської культури і мистецтва [12]. Характерно, що їхню діяльність голова КДБ СРСР Ю. Андропов у своєму листі до ЦК КПРС від 30 квітня 1970 р. розцінив як один з найнебезпечніших антирадянських проявів [13].

Очевидно, саме такою оцінкою фахівців з «єврейського відділу» П'ятого управління КДБ СРСР пояснюється той факт, що «ульпани» постійно перебували під пильною опікою органів держбезпеки, а їх організатори зазнавали утисків і переслідувань. Це змушувало організаторів курсів, семінарів, гуртків дотримуватися певної конспірації. Наприклад, у Харкові семінар з вивчення єврейської культури не мав свого постійного місця проведення, відбувався під надуманими приводами на квартирах різних осіб [14].

Важливим засобом виховання свідомості євреїв, що проживали в Україні, могло стати відродження багатобарвного єврейського театрального мистецтва. Це, зокрема, усвідомлював великий поборник ідеї відновлення єврейського національного театру, інженер за фахом, митець за покликанням Д. Л. Чорний. В першій половині 70-х років він разом зі своїми однодумцями - режисером, заслуженим артистом УРСР Д. М. Жаботинським, інженером Я. Л. Гохфельдом, інженером Я. Ф. Білобровим та робітником Д. І. Зелінським неодноразово звертався до голови ради національностей Верховної Ради СРСР А. В. Вадера, Міністерства культури України, Київського міськкому КПУ, міської ради професійних спілок, інших можливих інстанцій.

Однак позиція всіх співрозмовників Д. Л. Чор-

ного була непохитною. Її виклала завідувача відділом культури київського обкому КПУ Г. Н. Менжерес, яка в категоричній формі заявила, що створення колективу приведе до утворення замкненого націоналістичного угруповання, до роз'єднання народів [15].

Заради справедливості необхідно відзначити, що ініціатори відродження єврейського театру довго не могли змиритися з власною поразкою, збиралися на приватних квартирах, репетирували п'єси Шолом-Алейхема, Гершензона та інших.

Таким чином, наведені факти яскраво свідчать про те, що в Україні у другій половині 1950—80-х роках поряд з «еміграційним» напрямком сформувався «культурницький» напрямок в єврейському національному русі, який відіграв важливу роль у формуванні національної свідомості єврейського населення республіки. Свій безпосередній вияв він знайшов у пропаганді історичних і культурних традицій єврейського народу, відзначенні релігійних свят, створенні об'єктивних досліджень, присвячених розв'язанню національного питання в СРСР. Відстоюючи права і свободи, гарантовані Конституцією СРСР, міжнародними документами, актив єврейського національного руху використовував різноманітні форми і методи боротьби-демонстрації, голодування, поширення самвидаву тощо. Спираючись на підтримку інших опозиційних сил, міжнародної громадськості, єврейський національний рух домагався основних цілей: здійснення вільного виявлення громадян у відповідності з гарантованими їм правами і свободами, створення належних умов для подальшого розвитку єврейської культури в Україні.

1. За матеріалами Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України.
2. ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 10.- Спр. 3519.- Арк. 1.
3. Російський державний архів новітньої історії (далі - РДАНІ).- Ф. 89, пер. 17.- Спр. 50,- Арк. 3,5.
4. ЦДАГО України.-Ф. 1.- Оп. 10.- Спр. 1085.-Арк. 131-132.
5. РДАНІ.- Ф. 89, пер. 17.- Спр. 50.- Арк. 12.
6. ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 25.- Спр. 546.- Арк. 23-24.
7. Вести из СССР. Права человека.- Мюнхен, 1989.- Кн. 1.-С. 387-388.
8. Там само.- Кн. 7.- С. 47.
9. Там само.- С 80.

10. Там само.- С 390.

11. ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 24.- Спр. 4302.- Арк. 92-93; Оп. 25.- Спр. 342.- Арк. 43-45.

12. Перші «ульпани» виникли приблизно в 1968-1969 роках у Москві з ініціативи Моше Палхан. Згодом вони знайшли поширення і в інших містах СРСР (Державний архів СБУ- Спр. 68130-ФП.- Т. 2.- Арк. 251-Арк. 251-252.

13. РДАНІ.- Ф. 89, пер. 37.- Спр. 71.- Арк. 1-2.

14. Архів Управління СБУ у Харківській обл.- Спр. 033151-ФП.- Т. 2.- Арк. 251-252.

15. ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 25.- Спр. 1361,- Арк. 20-31.

O. Bazhan

MAIN TRENDS OF THE JEWISH NATIONAL MOVEMENT IN THE UKRAINE, 1960-1980

The main attention in the article is paid to an elucidation of purposes and problems of the Jewish national movement, and to legal forms of the Jewish nationality representatives' resistance to the totalitarian regime in the sphere of national policy.